

ISSN 0350–185x

UDK 808

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
и
ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

књ. LXXIII, св. 1–2

Уређивачки одбор:

*др Јасна Влајић-Појовић, др Даринка Горџић-Премк, др Рајна Драгићевић,
др Најда Иванова, др Александар Лома, др Алина Ј. Маслова,
др Софија Милорадовић, др Мирослав Николић, др Слободан Павловић,
др Предраг Пипер, др Слободан Реметић, др Живојин Сјанојчић,
др Срејко Танасић, др Зузана Тојолињска, др Анађолиј Турилов,
др Викџор Фридман*

Главни уредник

Предраг Пипер

БЕОГРАД
2017

ISSN 0350-185X, LXXIII, св. 1–2 (2017)

UDK: 811.163.41'373.7

COBISS.SR-ID: 230979852

DOI: <https://doi.org/10.2298/JF11702083S>

Примљено: 30. септембра 2016.

Прихваћено: 31. јануара 2017.

Оригинални научни рад

ГОРДАНА Р. ШТРБАЦ*

Универзитет у Новом Саду**

Филозофски факултет

Одсек за српски језик и лингвистику

ФРАЗЕОЛОШКИ ПОТЕНЦИЈАЛ СОМАТСКЕ ЛЕКСИКЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (НА ПРИМЕРУ СОМАТИЗАМА *ЈЕЗИК*, *УХО/УВО*, *МОЗАК* И *ОБРАЗ*)

У раду се испитује фразеолошки потенцијал соматизама *језик*, *ухо/уво*, *мозак* и *образ*, под којим се подразумева њихова продуктивност у формирању фразеологизама и улога у развоју фразеолошких значења. Циљ је да се покаже уграђеност њиховог појмовно-асоцијативног и семантичко-деривационог потенцијала у фразеолошки. У семантичкој анализи примера користе се методе концептуалне анализе, у првом реду појмовна метонимија и метафора, у оквирима које су поставили Џ. Лејкоф, М. Џонсон и З. Кевечеш. Истраживање показује да у семантичко језгро фразеологизама, попут *имати дугачак језик*, *наћулићи уши*, *имати мозга у глави*, *имати образ као ђон* и сл., улазе они који означавају активности датих делова тела или особине које се преко њих испољавају, због чега се метонимија издваја као доминантан механизам развоја фразеолошког значења, и то у формули: ДЕО ТЕЛА ЗА СВОЈУ ФУНКЦИЈУ. Она се, даље, комбинује с различитим метафоричним обрасцима.

Кључне речи: соматизам, фразеологизам, фразеолошки потенцијал, метонимија, метафора

1. Увод – предмет истраживања и корпус

Ово истраживање бави се фразеолошким потенцијалом соматске лексике, која представља један од најзначајнијих слојева лексичког

* strbacsn@eunet.rs

** Истраживање је рађено у оквиру пројекта *Стандардни српски језик: синтаксичка, семантичка и прагматичка истраживања* (бр. 178004), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

система сваког језика. Оно је наставак ширег истраживања фразеолошког фонда са соматизмима у лексичком саставу, које је започето испитивањем фразеологизама с компонентама *глава* и *око* у српском језику (ШТРБАЦ 2012а; ШТРБАЦ 2012б), а циљ му је да покаже улогу соматске лексике у формирању фразеолошких јединица и учешће нашег телесног искуства у концептуализацији одређених домена људске стварности. Пошто су слична истраживања спроведена и на корпусу европских и неевропских језика, упоређивање с добијеним резултатима показује сличности између српског и других језика, али и могућности утврђивања универзалних законитости функционисања не само језичког система већ и људског ума, који се помоћу тог система манифестује.

Називи за делове људског тела чине једну од најважнијих лексичко-семантичких скупина и као такви улазе у базични фонд сваког лексикона, због чега се често користе као потврда генетских веза међу сродним језицима (МИХАЛОВИЋ 1970: 7). Њихова стабилност у лексичком систему резултат је њихове референцијалне вредности јер су појмови које именују од суштинског значаја за људску егзистенцију. Из тога даље произилази веома изражена способност полисемије и деривације, као и богат фразеолошки потенцијал, који се огледа у бројности фразеолошких израза са соматизмима, природи њиховог значења и механизма помоћу којих се та значења развијају.

У овом раду биће испитан фразеолошки потенцијал лексема *језик*, *ухо/уво*, *мозак*, *образ*, које припадају прасловенском корпусу речи у српском језику (СКОК 1971–1974), што потврђује њихову старину и стабилност у систему. Оне улазе у састав знатног броја фразеологизама, какви су *говоријии с њола језика*, *јрејиворијии се у ухо*, *имајии њилећи мозак*, *човек црна образа* итд. Под фразеолошким потенцијалом соматизама у овом раду подразумеваће се: 1. њихова фразеолошка продуктивност, тј. способност да учествују у формирању што већег броја фразеолошких јединица, као и 2. улога коју соматизам има у развоју фразеолошког значења односно у концептуализацији одређених домена стварности, нарочито оних који се тичу телесних активности и функција из истог концептуалног поља којем припада дати соматизам.

Укупан корпус обухвата 211 фразеолошких јединица, од којих с компонентом *језик* има 88, с компонентом *ухо/уво* – 46, с компонентом *мозак* – 43 и с компонентом *образ* – 34.¹ Грађа је прикупљена

¹ То су мање-више сви фразеологизми с наведеним соматизмима који су пронађени у одговарајућим изворима. Изостали су примери као што су *езојовски језик*,

из *Frazeološkog rječnika hrvatskoga ili srpskog jezika* (МАТЕШИЋ 1982), из *Фразеолошког речника српског језика* (ОТАШЕВИЋ 2012) и једнојезичних речника савременог српског језика: *Речника српскохрватског књижевног језика* у издању Матице српске, *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* у издању Српске академије наука и уметности и *Речника српског језика* у издању Матице српске.² Заједно с фразеологизмима из наведених извора преузета су и њихова значења на основу којих је извршена семантичка класификација према доменима стварности на које се односе. Пошто је анализа усмерена првенствено на фразеолошка значења, а не на њихову прагматичку и дискурсну функцију, у истраживање неће бити укључен контекст у којем се употребљавају.

2. Теоријско-методолошки оквир истраживања

Примарно искуство које човек стиче у вези је с телом, његовим изгледом, деловима и разноврсним телесним активностима и функцијама. Телесно искуство обезбеђује физичку егзистенцију, али у исто време обликује нашу свест и утиче на наше когнитивне способности. Идеја о неодвојивости тела и ума, која провејава скоро три деценије у разматрањима истраживача у многим дисциплинама (JOHNSON 2007: 1), потврђена је и бројним истраживањима језичког корпуса, нарочито у области когнитивне лингвистике. Ова истраживања, која су усмерена на језик као манифестацију нашег појмовног система, показују да човек многе домене концептуализује преко реалија из телесног искуства, тј. да многе концепте разуме управо преко делова тела и функција које они обављају. Како ову врсту концептуализације налазимо у многим језицима света, она се може сматрати универзалном, а објашњава се историјским развојем људске цивилизације – делови тела већ су имали своје називе у тренутку када је требало обележити нове концепте, због чега, сасвим очекивано, постају изворни домен у тим процесима (в. KRASKA-SZLENK 2014: 16). М. Џонсон истиче да у знатној мери наше појмовно

немуиши језик и сл., за које се тешко може тврдити да припадају фразеолошком слоју.

² У даљем тексту за коришћене речнике употребљаваће се следеће скраћенице: *Речник српскохрватског књижевног језика* Матице српске – РМС, *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* САНУ – РСАНУ, *Речник српског језика* Матице српске – РСЈ, *Семантичко-деривациони речник. Св 1, 2* – СДР1, СДР2, *Асоцијативни речник српског језика* – АРСЈ, *Обрајни асоцијативни речник српског језика* – ОАРСЈ.

знање потиче од кретања односно од телесних покрета и интеракције с објектима који се крећу. Према мишљењу овог аутора, на основу кретања стичемо искуства у вези са садржавањем, тј. могућношћу да предмете стављамо у посуде и вадимо их из њих, затим у вези с линеарношћу, тј. путањом кретања, потом у вези с напетостју мишића односно са снагом коју треба да уложимо у покретање тела и његово деловање, у вези с амплитудом кретања, као и у вези са одређивањем степена снаге и брзине којом ће се покрети изводити. На основу тога формирају се обрасци мишљења, па се одређене категорије, као што је на пример време, поимају преко метафоре кретања. Два су основна типа специјализације времена: 1. време се разуме као кретање објекта према посматрачу који стоји, најпре испред њега, а потом као промицање поред и на крају иза њега; 2. време се доживљава као кретање посматрача кроз простор (JOHNSON 2007: 19–32). На другој страни, поимање емоција такође је засновано на нашем телесном искуству, што потврђују различити метонимијски и метафорични обрасци. У првом случају емоције се исказују преко телесних манифестација, а у другом случају поимају се помоћу метафоре садрживача и силе – у људском телу су садржане емоције, а изазивају их одређени узроци, као што и емоције проузрокују одговарајуће реакције (KÖVECSÉS 2010: 107–120). Упоредна експериментална истраживања енглеског и португалског (који се говори у Бразилу) потврђују постојање метафоре ЖЕЉА ЈЕ ГЛАД у оба језика (GIBBS et al. 2004: 1189–1210). Наиме, експеримент спроведен над одређеном групом говорника обају језика показује да су у неким аспектима изједначени телесни симптоми глади и жеље те да се ова апстрактна категорија описује изразима типичним за конкретну. За разумевање метафоричног језика значајно је телесно искуство као изворни домен структуриран у виду сликовних шема, при чему тзв. примарне метафоре омогућавају пресликавање само неких аспеката изворног домена на циљни (GIBBS et al. 2004: 1189–1210). Помоћу назива за делове тела исказују се и други концепти (в. KRASKA-SZLENK 2014: 15–39), а они, такође, имају важну улогу и у граматичком систему. Наиме, соматизми учествују у граматикализацији специјалне оријентације, која се даље може проширити и на домен времена (KRASKA-SZLENK 2014: 19–23).

Због особених лексичко-семантичких и структурно-граматичких карактеристика фразеологизми су добри показатељи функционисања нашег когнитивног система. Наиме, то су сложене језичке јединице окамењене структуре које настају као резултат специфичних фразеологизационих процеса. Оне у језику функционишу као

средства секундарне номинације (Мршевић Радовић 1987: 16), јер фразеолошко значење не одговара збиру значења елемената који га сачињавају.³ Иако веза између полазне, нефразеолошке и циљне, фразеолошке структуре може бити различита, фразеологизми чувају сликовитост изворног облика, на основу које се развија експресивност као стална конотативна компонента фразеолошког значења. Емоционална и експресивна функција језика остварују се тако што се при означавању појава и предмета изражавају различите емоције говорника као што су одобравање, неслагање, ублажавање, преувеличавање, иронија, неверовање, хумор и сл. (Мршевић Радовић 1987: 16). Семантички однос соматизма као самосталне лексеме и фразеологизма веома је специфичан. Као фразеолошки конституенти називи за делове тела углавном уносе у фразеологизам целокупан семантичко-асоцијативни садржај или бар један његов део подстичући развој одређених фразеолошких значења. Тако се многи домени, а нарочито они који се односе на примарне људске активности, поимају помоћу делова тела, који се због тога могу сматрати основним средствима концептуализације. Стога фразеолошки изрази који садрже називе за делове људског тела пружају сасвим поуздана сазнања о улози телесног искуства у разумевању стварности.

У овом истраживању полази се од хипотезе о постојању несумњиве везе између семантичко-деривационог и појмовно-асоцијативног потенцијала соматизама и њиховог фразеолошког потенцијала односно о њиховој уграђености у фразеолошки фонд српског језика. Наиме, претпоставља се да лексеме са развијеном полисемијом и богатом деривационом мрежом показују тенденцију ка формирању знатног броја фразеологизама, те да углавном мотивишу фразеолошка значења која су у вези с њиховим основним појмовно-асоцијативним садржајем. Ова претпоставка подстакнута је ранијим истраживањима мањег обима спроведеним на фразеологизмима са соматизмима *глава* и *око*. Према РСАНУ, лексема *глава* има веома богату полисемантичку структуру, која је обрађена чак у деветнаест тачака. У исто време ова лексема окупља око себе више од триста деривата (СДР1 2003: 114) и налази се на петом месту према броју асоцијација у којима се јавља (Раздобудко 2003: 103).⁴ Учествује у

³ Због тога неки аутори инсистирају на компонентном саставу ових јединица као њиховом битном обележју – у састав фразеологизама не улазе речи, већ компоненте које су изгубиле лексичка и граматичка обележја речи (Молотков 1977: 26).

⁴ Према учесталости јављања у асоцијацијама на првом месту је соматизам *рука*, затим следе: *око*, *коса* и *нога* (Раздобудко 2003: 94–103).

формирању више од триста фразеолошких јединица (РАЗДОБУДКО 2003: 77; ШТРБАЦ 2012а: 106) па се према учесталости јављања у фразеологизмима међу осталим соматизмима налази на првом месту (РАЗДОБУДКО 2003: 77). Међу фразеологизмима с компонентом *глава* најбројнији су они чија се значења односе на домен мишљења (ШТРБАЦ 2012а: 115), што је у сагласности с асоцијативним потенцијалом ове лексеме – 26% од укупног броја одговора на овај стимулус из домена је менталног (APCJ 2005: 157–158). Што се тиче соматизма *око*, у РСАНУ је издвојено девет значења и знатан број подзначења ове лексеме. Она има сто четрдесет пет деривата (СДР1 2003: 242) и на другом је месту према броју асоцијација које побуђује (РАЗДОБУДКО 2003: 97–98). Конституише преко двеста фразеологизама (РАЗДОБУДКО 2003: 77; ШТРБАЦ 2012б: 324) те се међу осталим соматизмима налази на другом месту према броју јављања у њима (РАЗДОБУДКО 2003: 97–98). Око 40% од укупног броја ових фразеологизама односи се на неки од аспеката визуелне перцепције (ШТРБАЦ 2012б: 333), што одговара асоцијативном потенцијалу лексеме *око* – највећи број одговора испитаника (25%) на овај стимулус тиче се визуелног процеса (APCJ 2005: 355).

Полазећи од ових резултата, покушаћемо да покажемо да се и посматрани соматизми (*језик, ухо/уво, мозак и образ*) у погледу фразеолошког потенцијала понашају на исти начин. Потврда полазне хипотезе на ширем корпусу и поређење са истраживањима других језика обезбедиће валидност резултата и омогућити да се донесу општији закључци. У анализи која следи сваки соматизам размотрен је појединачно. Најпре су описане његове семантичко-деривационе и асоцијативне могућности, а потом је размотрен његов фразеолошки потенцијал: 1. утврђен је број фразеологизама које конституише, 2. затим су фразеологизми систематизовани према значењу и направљена је хијерархија значења, 3. потом су установљени механизми транспоновања примарних, нефразеолошких значења у секундарна, фразеолошка и улога коју соматизам има у тим процесима. При описивању фразеологизационих процеса примењене су методе концептуалне анализе, у првом реду појмовна метонимија и метафора, у оквирима које су поставили Џ. Лејкоф, М. Џонсон (LAKOFF 1987; LAKOFF, JOHNSON 2003) и З. Кевечеш (KÖVECSES 2010). Испитивања у домену когнитивне лингвистике упућују на веома важну улогу појмовне метафоре и метонимије у формирању и разумевању значења фразеологизама. Експериментална истраживања показују да је говорничково познавање фразеолошког значења засновано на

менталним сликама мотивисано ограниченим бројем појмовних метафора. Иако се исто значење, нпр. ‘открити тајну’, може исказати различитим типовима фразеологизама, нпр. *spill the beans* и *let the cat out of the bag*, менталне слике на којима они почивају подударне су и кохерентне јер им је у основи иста појмовна метафора: УМ ЈЕ САДРЖИВАЧ И ИДЕЈЕ СУ ЕНТИТЕТИ (GIBBS, O'BRIEN 1990).

3. Концептуална анализа фразеологизама

3.1. Језик

3.1.1. Лексема *језик* има разуђену семантичку и деривациону мрежу: развија седам значења и у оквиру њих десетак подзначења (РСАНУ)⁵ те има 49 деривата (СДР1 2003: 152). Налази се на дванаестом месту према броју асоцијација у којима учествује (РАЗДОБУДКО 2003: 113) и на петом месту према броју фразеолошких јединица које конституише, иза лексема *глава*, *око*, *рука* и *нога* (РАЗДОБУДКО 2003: 77). Прикупљена грађа показује да лексема *језик* улази у састав скоро деведесет фразеологизама, од којих се 95% односи на говорну активност односно на вербалну комуникацију, што је у сагласности с њеним укупним асоцијативним потенцијалом – 48% испитаника на стимулус *језик* дало је одговоре који су у вези с говорном активношћу и споразумевањем. Најчешћи одговор гласи *говор* и њега је дало 80 од 780 испитаника. Затим следе придеви: *српски* са 66 одговора, *енглески* и *мајтерњи* са 30 итд. (АРСЈ 2005: 238–239).⁶ Свега су четири фразеолошка израза која се не односе непосредно на комуникацију, већ на друге домене стварности: а. психофизиолошка стања – умор (*исцлазили језик*) и болест односно стање пред смрт (*душа је коме на језику*); б. стања свести – немогућност субјекта да се сети нечега што му је добро познато (*били коме на врху језика*); в. однос међу људима, који се испољава као узајамно разумевање и слога (*имали [наћи] заједнички језик с неким*).

Када је реч о говорној активности, фразеологизмима с компонентом *језик* обележавају се сви елементи овог сложеног концепта: говорник, процес говорења, порука и одсуство говора.⁷

⁵ Семантички обим соматизама наводи се према РСАНУ, осим у случају лексеме *ухо/уво*, где се даје према РМС.

⁶ На стимулус *језик* добијена је 221 врста различитих одговора, од чега 45 припада домену комуникације.

⁷ Концепт говорења је веома сложен те може бити обележен и фразеолошким јединицама другачијег лексичког састава од овде обрађеног, тј. јединицама чија су

Говорник је један од учесника комуникационог догађаја и вршилац говорне активности. Разматраним фразеологизмима квалификује се с обзиром на своје говорничке способности и с обзиром на карактерне црте личности које се манифестују преко говора. У том смислу истичу се: а. говорникова речитост и умеће говора па се он одређује као добар, ваљан вршилац дате радње – *биџи вешџи (јак) на језику, имаџи језик*; б. одсуство речитости, неспособност лепог и умешног изражавања – *биџи везана језика, биџи слаб на језику*; в. боља способност писања него говорења – *биџи јачи на њеру него на језику*.

На другој страни, преко говорне активности указује се и на одређене карактерне црте личности говорника као што су: а. склоности ка прекомерном говорењу, без устезања, због чега се говорнику приписује својство брбљивости – *биџи дуга језика / имаџи дугачак језик, биџи њроливен на језику, имаџи добар језик, имаџи језик као крава*; б. брзоплетост, непромишљеност у говору, испољене у изношењу садржаја који не треба саопштити – *биџи брз на језику, дођи (долазиџи, налеџеџи, њасџи и сл.) коме на језик, омађи се (оџкинуџи се, уџеђи и сл.) коме с језика, како на језик налеџи, језик је коме уџекао, језик се коме омакао (залеџео), не држџи узла на језику*; в. опрезност, уздржаности у говору – *чувџи језик, глава без језика*; г. искреност, отвореност, одлучност – *биџи оџџар на језику / имаџи оџџар језик, немаџи длаке на језику / без длаке на језику, на језику је коме џџо му је и на срџу*; д. склоност ка оговарању и изношењу негативног садржаја – *зџи језиџи, њоган (зао) језик, биџи зла (џогана) језика / имаџи зао (џоган) језик*; ђ. слаткоречивост, лицемерје – *биџи сладак на језику*; е. благод – *џече коме мед с језика*; ж. разметљивост – *биџи велик на језику*; з. заједљивост – *брусџи језик*.

ПРОЦЕС ГОВОРЕЊА односи се на саму реализацију говорне активности која се састоји у преношењу одређеног садржаја. Фразеологизмима с компонентом језик квалификују се различити аспекти тог процеса: а. фаза, пре свега почетак реализације радње – *џреврнуџи језик, џреломџи језик, џомолиџи језик*; б. садржај који се

фразеолошка значења заснована на другим изворним доменима, нпр. *млаџиџи џразну сламу, говориџи у вейар, дераџи исџу (сџару, своју) козу* итд. (в. ШТРАБАЦ 2009: 123–134). У енглеском језику метафоре за обележавање језичке активности могу још бити засноване на изворним доменима с артикулаторима (нпр. *језик, усџа, усне* и сл.) у неговорној функцији (нпр. дисање, једење, гутање), као и с другим деловима тела, који учествују у невербалној комуникацији, перцепцији итд. (в. детаљније о томе у: PAUWELS, SIMON-VANDENEGERGEN 1995: 35–69).

износи и који се одређује као бесмислен – *млаишии језиком*, *млеиши језиком*; в. говорни тон, одређен као низак – *говориши/рећи с њола језика*; г. начин остваривања радње говорења, која се изводи отежано или с лакоћом – *језик је коме оишежао*, *ломиши језик*, *преваљиваши* (*заваљиваши*) *језиком*, *зайиње коме језик*, *превалиши* (*преиуриши*) *шта преко језика*, *језик коме леиши* (*иде*) *као њо лоју*; д. мера у којој се говорење остварује – *језик се коме развезао* (*одрешио*), *развезаиши* (*одвезаиши*, *одрешииши језик*), *иружиши* (*иружаиши*, *иушииши*, *иушиаиши*) *језик*; ђ. сврха ради које се дата радња предузима – *иуишиши језик узалуд*, *иуишиши језик*, *чеиљаиши језик*; е. намера с којом говорник спроводи радњу говорења, а која се испољава као својеврсно деловање на саговорника, тј. као грдња – *оилесиши кога језиком*, оштар напад – *ишибаиши кога језиком*, подстицање или присиљавање саговорника на говорну делатност односно на изношење садржаја који не жели да саопшти – *исишераиши коме реч на језик*, *развезаиши* (*одрешииши*) *коме језик*, (*ио*)*вући* (*иошегнуиши*, *иошезайиши кога за језик*), *биши кога њо језику*.

Порука је изражена у виду предмета или теме о којој се говори. Разматраним фразеолошким изразима не саопштава се садржај који се преноси, већ се њима указује на то да је персонални појам, исказан речју или синтагмом ван фразеологизма, тема поводом које се покреће говорна активност. Ови примери обједињени су општим значењем ‘бити, постати предмет, тема разговора’: *биши коме на језику*. Уколико је однос говорника према предмету негативан тако да о њему износи лоше садржаје, чин говора може се назвати оговарањем. Са значењем ‘оговарати’ забележени су изрази (*ио*)*чешаиши језик* о кога, *оширииши језик*, *разнейиши* (*разносииши*) *кога на бабље језике*, *узейиши* (*узимаиши*) *кога на језик*. У случајевима када се жели нагласити да је неки садржај говорнику посебно драг па се често јавља у његовом говору, користи се фразеологизам *иурирасиши коме за језик*. Ситуације у којима говорник успева да предухитри саговорника, тј. да саопшти садржај који је саговорник намеравао да изнесе описане су изразом *оишеиши с језика*.

Одсуство говора подразумева пасиван однос говорника према датој радњи. Оно некад настаје несвесно, услед појачаних емоција или поремећеног стања свести, када се спонтано изгуби способност говора, а некада говорник намерно избегава да говори како би постигао одређени циљ. И овде се може издвојити неколико различитих аспеката: а. губитак говорне способности као невољна активност: *немаиши језик*, *изгубиши језик*, *језик се коме завезао* (*свезао*, *заузлао*,

йрилейио, слейио, йоййкрайио); б. вољно, свесно уздржавање од говора, које се у неким случајевим одвија уз велике напоре: *држайи језик на узици, држайи језик за зубима, имайи рибљи језик, уйойли-йи језик, увући (увлачийи) језик, (за)везайи језик, сврби кога језик*; в. савладавање у говору уз свођење активности на минималну меру: *обузда(ва)йи језик, йрийегнуйи језик, скрайиийи (йоййкрайиийи, йодрезайи) језик*;⁸ г. нагло прекидање говора да би се избегло изношење неког садржаја: *угристйи се (ујестйи се) за језик*; д. чување тајне: *имайи йајну йод језиком*.

3.1.2. Због доминације говорне активности као циљног домена код фразеологизама с компонентом *језик*, у даљој анализи биће размотрени само они појмовни обрасци који омогућавају развој значења из тог домена. Према РСАНУ примарно значење лексеме *језик* гласи: ‘пљоснати, покретљиви мишићни орган у усној дупљи код код човека и виших животиња, углавном код кичмењака, који служи као орган за укус, преметање хране у устима, гутање и др., а код човека и као говорни орган’. Осим сема облика из којих се индукују различита метафорична значења, изразиту продуктивност испољава сема намене – ГОВОРНИ ОРГАН, на основу које се развијају следећа метонимијска значења: 3. ‘систем артикулисаних гласовних облика, који функционише према одређеним граматичким правилима и који служи људима, припадницима одређене људске заједнице као главно и најсавршеније средство споразумевања, као средство за изражавање мисли и осећања’; 4. а. ‘начин изражавања, исказивања мисли и осећања звучним, вербалним средствима, речима, говор; речи; разноликост речи, речник, лексика’; 4. б. ‘дијалекат, наречје; жаргон’; 4. в. ‘моћ, способност говорења’; 4. г. ‘начин изражавања уопште, средства за изражавање уопште’ (РСАНУ). Иста сема показала се као веома продуктивна и када је реч о развоју фразеолошких значења, јер већина фразеологизама припада истом концептуалном пољу као и наведена лексема, због чега се доминантним механизмом може сматрати метонимијски образац ГОВОРНИ ОРГАН → ГОВОРНА АКТИВНОСТ.⁹ Његова посебна реализација гласи: ПОКРЕТИ ГОВОРНОГ ОРГАНА → ГОВОРНА АКТИВНОСТ и она је својствена примерима *йревр-*

⁸ Са истом сликом у основи јесте и пример с каузативном семантиком који реферише о спречавању саговорника да обавља говорну активност: *скрайиийи (йоййкрайиийи, йодрезайи) коме језик*.

⁹ Ово је појединачна реализација универзалног метонимијског обрасца ДЕО ТЕЛА ЗА СВОЈУ ФУНКЦИЈУ. Више о његовој функцији у енглеским и српским фразеологизмима в. у: ХАЛАС 2012.

нући језик, преломити језик, помолићи језик са значењем отпочињања радње говорења, односно *увући (увлачити) језик, држати језик за зубима*, са значењем ‘(за)ћутати’, будући да је мотивационим синтагмама описан покрет артикулационих органа помоћу којих се остварује говорна активност.

Удружен са метафором или синегдохом описани образац омогућава развој читавог низа значења из домена комуникативне активности. Могуће је издвојити неколико верзија овог, основног модела.¹⁰

А. Фразеологизми у функцији квалификације говорника на основу склоности које испољава у погледу говорне активности најчешће развијају значења непосредном или посредном атрибуцијом соматизма који улази у њихов састав, по моделу ПРИДЕВ + ЈЕЗИК / ИМАТИ + ПРИДЕВ + ЈЕЗИК / БИТИ + ПРИДЕВ + ЈЕЗИКА / БИТИ + ПРИДЕВ + НА ЈЕЗИКУ. У овим случајевима поменути метонимијски образац испољава се у форми: ГОВОРНИ ОРГАН С ОДРЕЂЕНОМ ОСОБИНОМ → ОДРЕЂЕНА ОСОБИНА ГОВОРНИКА. Придевска компонента својом примарном или секундарном семантиком мотивише развој одговарајућег значења којим се реферише о особинама испољеним преко радње говорења, нпр. бити ДУГА језика → ‘бити брбљив, много говорити’. На тај начин концептуализују се особине као што су склоност ка оговарању (*бићи зЛА [ПОГАНА] језика / имати ЗАО [ПОГАН] језик*),¹¹ речитост (*бићи ВЕШТ [ЈАК] на језику*), одсуство речитости (*бићи ВЕЗНАНА језика, бићи СЛАБ на језику*), склоност ка прекомерном говорењу (*бићи ДУГА језика / имати ДУГАЧАК језик, имати ДОБАР језик*), брзоплетост, непромишљеност у говору (*бићи БРЗ на језику*), отвореност

¹⁰ У когнитивној лингвистици, у првом реду оној којој је у фокусу енглески језик, говорна активност била је предмет многих истраживања (в. нпр. VANPARYS 1995: 2–5). Највећи утицај на испитивања ове врсте имала је теорија М. Редија о метафори проводнику, по којој су идеје или мисли схваћене као објекти, а речи и друга језичка средства – садрживачи: говорник ставља идеје у речи и преноси их помоћу проводника до слушаоца, који вади идеје из речи (према: VANPARYS 1995: 2). У духу Редијеве идеје о језику проводнику, за корпус српског језика Д. Кликовац издваја следеће метафоре: ГОВОР ЈЕ МАТЕРИЈА (ТЕЧНОСТ У ПОКРЕТУ), а ГОВОРЕЊЕ ЈЕ ЕМИТОВАЊЕ МАТЕРИЈЕ, ГОВОР ЈЕ САДРЖАТЕЉ (за своје делове и њихова значења), РЕЧИ СУ ПРЕДМЕТИ, ГОВОР ЈЕ РЕЂАЊЕ КОМУНИКАЦИЈСКИХ ЈЕДИНИЦА (ПРЕДМЕТА) итд. (КЛИКОВАС 2000: 178–190). О метафори проводнику у српском у поређењу с енглеским в. још: ЖИВАНОВИЋ 2014. Даља истраживања метафора говора у енглеском језику показују постојање и знатно ширих могућности од оних које је констатовао М. Реди (VANPARYS 1995: 1–34).

¹¹ У примеру *зли језици, поган [зао] језик* метонимија делује удружено са синегдохом.

(*биџи ОШТАР на језику / имаџи ОШТАР језик*), слаткоречивост (*биџи СЛАДАК на језику*) итд.¹²

Б. Језик се, такође, поима као објекат над којим говорник обавља разне врсте физичке делатности, на основу чега произилазе две метафоре: ГОВОРНИ ОРГАН ЈЕ ОБЈЕКАТ ФИЗИЧКЕ АКТИВНОСТИ И ГОВОРЕЊЕ ЈЕ ФИЗИЧКА АКТИВНОСТ СПРОВЕДЕНА НАД ДАТИМ ОБЈЕКТОМ. Фразеолошка значења мотивисана су семом покретљивости језика као говорног органа (Мршевић Радовић 2002: 235). У примарној, нефразеолошкој структури именица *језик* је у акузативу беспредлошког објекта уз активан, транзитиван глагол, док је субјекатски појам вршилац дате радње. По овом обрасцу реализују се фразеолошка значења која се тичу самог процеса, као што је отежано или узалудно говорење (*ломиији језик*, *џуџијији језик узалуд*, *џрошијији језик*, *чеиљајији језик*), оговарање (*оширијији језик*), као и она која се односе на особину заједљивости (*брусијији језик*). Последња два примера указују на метафору ЈЕЗИК ЈЕ ОШТАР ПРЕДМЕТ, за коју се потврде могу наћи и у другим, устаљеним спојевима речи, нпр. *Језик горе може љосјећи него мач* (Карацић 1969: 113). У зависности од сегмента говорног догађаја који се жели саопштити, у концептуализацији учествују глаголи различите семантике. Ако се циљним, фразеолошким доменом указује на настојање субјекта да се суздржи од говорне активности односно да је ограничи, сведе на минималну меру, у мотивационој бази биће употребљене глаголске лексеме којима се сугерише нека врста спутавања говорног органа: *чувајији језик*, *држајији језик на узици*, *(за)везајији језик*,¹³ *обузда(ва)јији језик*, *џријијегнујији језик*, *скрајијији (џоџкрајијији, џодрезајији) језик*. Насупрот томе, одсуство жеље за уздржаношћу у фразеолошким синтагамама, сугеришу глаголи с општом семантиком ‘осолобађања’ органа говора: *развезајији (одвезајији, одрешијији језик)*, *џружјији (џружјајији, џусјијији, џушијији) језик*.¹⁴ Иста метафора уочава се и у примеру (*џо)вући (џо)џегнујији, џоџезајији кога за језик*), којим се обележава подстицање на говорну делатност.

¹² Овде се могу сврстати и примери: *немајији длаке на језику / биџи без длаке на језику*, *имајији језик као крава*, иако су другачије граматичке структуре.

¹³ О магијској функцији везивања чворова в. у: Мршевић Радовић 2002: 237–238.

¹⁴ Са истом сликом у основи јесу и примери с каузативном семантиком који реферишу о спречавању саговорника да обавља говорну активност: *скрајијији (џоџкрајијији, џодрезајији) коме језик* односно о подстицању саговорника на њу: *развезајији (одрешијији) коме језик*.

В. Исте менталне слике својствене су изразима у којима се језик схвата као вршилац физичке радње. Овде је, дакле, реч о метафорама ЈЕЗИК ЈЕ СУБЈЕКАТ ФИЗИЧКЕ АКТИВНОСТИ И ГОВОРЕЊЕ ЈЕ ФИЗИЧКА АКТИВНОСТ КОЈУ ОБАВЉА ДАТИ СУБЈЕКАТ. Непромишљеност, брзоплетост и неумереност у говору, као и лакоћа с којом се дата активност реализује концептуализују се помоћу кретања језика, тако да се у полазној основи јавља радња кретања коју обавља језик као субјект: *језик је коме ушјекао, језик се коме омакао (залетјео), језик коме лети (иде) као њо лоју*, или као својеврсно ослобађање говорног органа – *језик се коме развезао (одрешио)*. С друге стране, семантичке вредности које се тичу губитка говорне способности и отежаног говорења мотивисане су представама о спутавању говорног органа као субјекта – *језик се коме завезао (свезао, заузлао, љрилејио, слејио, љошкратио), језик је коме ошјежао, зајиње коме језик*.

Г. У ограничену броју примера јављају се метафоре ЈЕЗИК ЈЕ СРЕДСТВО И ГОВОРЕЊЕ ЈЕ ФИЗИЧКА РАДЊА ОСТВАРЕНА ПОМОЋУ ДАТОГ СРЕДСТВА. Оне су видљиве у изразима с глаголима са значењем ударања: *млатији језиком* и *млати језиком*, где мотивациону улогу у формирању компоненте фразеолошког значења ‘бесмислен, непотребан садржај’ у првом реду има глаголска лексема, јер глаголи „којима се изражава прављење буке, лупе или је бука само пропратни ефекат какве радње (лупати, дробити, млатити, млети, дрндати, врндати и сл.) и кад су метафорично употребљени са значењем говорења, могу да изразе ово значење само као бесмислено, бесадржајно, глупо” (Мршевић Радовић 2002: 238).¹⁵ Помоћу метафоре ЈЕЗИК ЈЕ УБОЛИТО СРЕДСТВО реализује се фразеологизам са значењем ‘грдити, нападати’ – *шибаји кога језиком*.

Д. Метафоре ЈЕЗИК ЈЕ ПРОСТОР, РЕЧИ СУ ОБЈЕКТИ КОЛИ У ЊЕМУ БОРАВЕ, а ГОВОРЕЊЕ ЈЕ ЛОКАЛИЗАЦИЈА ОБЈЕКТА У ТОМ ПРОСТОРУ¹⁶ илуструју примери с предлошким конструкцијама спацијалног типа у полазној структури: *бији коме на језику, на језику је коме што му је и на срцу*. Помоћу метафоре која подразумева смештање речи у одговарајући простор, што је сигнализирано предлошким акузативом, или напуштање тог простора, на шта упућује предлошки генитив аблативног типа, концептуализују се следећи облици говорне

¹⁵ За фразеологизацију синтагми с глаголима са значењем ударања важно је постојање термилошких синтагми с примарним значењима која се односе на свакодневне људске активности (Мршевић Радовић 2002: 239).

¹⁶ Метафора речи су предмети и речи су предмети у покрету својствена је вербалној комуникацији уопште, в. KLIKOVAC 2000: 183.

активности: непромишљено изношење садржаја – *доћи (долазићи, налетићи, њасћи* и сл.) *коме на језик, како на језик налети, омаћи се (ојкинути се, ућићи* и сл.) *коме с језика*; подстицање саговорника на говорну активност – *исћерати* *коме реч на језик*; изношење садржаја који је саговорник намеравао саопштити – *оћети* *с језика*; оговарање – *разнећи (разносићи)* *кога на бабље језике, узети (узимаћи)* *кога на језик*. Просторна метафора видљива је и у следећим примерима: *ћревалићи (ћрећурићи)* *шта ћреко језика, ћрирасићи* *коме за језик*.¹⁷

3.2. Ухо/уво

3.2.1. Соматизам *ухо/уво* има шест значења (РМС) и седамдесет један дериват (СДР1 2003: 343). Према броју асоцијација у којима учествује заузима седамнаесто место међу осталим соматизмима (Раздобудко 2003: 120). Улази у састав скоро педесет фразеологизама, међу којима доминирају они са значењем аудитивне перцепције (50%), што одговара асоцијативном потенцијалу посматраног соматизма – 37% одговора на стимулус *ухо/уво* припада управо датом домену и односи се на *ухо* као орган примања аудитивних дражи и способности њиховог регистровања. Од 782 одговора најбројнија је лексема *слух*, која је забележена 102 пута, затим *чући* – 72, *слушати* – 36 итд. (АРСЈ 2005: 498–499). Уз множинску форму *уши* такође су најучесталији одговори који се тичу аудитивне перцепције и они се јављају у 31% случајева. И овде је најфреквентнија реч *слух*, која се јавља у 106 од 721 одговора, затим *чући* – у 27 одговора итд. (АРСЈ 2005: 500).

На основу фразеолошког значења може се одредити структура концепта који се односи на примање спољашњих утицаја чулом слуха, а њоме су обухваћени следећи конституенти: перципијент или прималац аудитивних дражи, процес примања, предмет ка којем је процес усмерен и одсуство аудитивног перципирања.

Перципијент је у фокусу, пре свега, као прималац спољашњих утисака чулом слуха па се фразеологизмима с компонентом *ухо/уво* издвајају особине које се тичу управо таквих способности. Њима се указује на: а. изражену способност примања звучних информација – *бићи њанких ушију, имати (добро) ухо, имати зечје уши*; б.

¹⁷ Детаљније о метафорама у мотивацији значења говорне делатности код фразеологизама с компонентом *језик* у српском и енглеском језику в. у: Драгић 2015: 9–20.

ослабљену способност регистровања звучних сигнала – *бићи зачељених ушију, бићи ѿврд на ушима*.

ПРОЦЕС ПРИМАЊА АУДИТИВНИХ ДРАЖИ квалификује се с аспекта а. заинтересованости слушаоца за спољашње информације те се одређује као пажљиво, напрегнуто слушање, уз посебно усмеравање пажње на дати предмет: *наћулићи (наћерићи, наћећи, наћињаћи и сл.) уши, ѿрећворићи се (ѿрећварати се) (сав) у ухо, ѿригнући ухо, ѿриклонићи коме, чему ухо, оћворићи добро уши*, односно као равнодушно, расејано и незаинтересовано перципирање поруке – *на једно ухо чући, на друго ћусићи, не мрднући ни увом, слушаћи једним ухом (на једно ухо),¹⁸ слушаћи крајем (најо, на јола) уха, седећи на ушима*; б. начина на који се перципирање остварује те се оно описује као радња која се одвија потајно, кришом – *слушаћи једним ухом (на једно ухо)*, или непосредно – *чући својим ушима*; в. мере у којој се одвија примање поруке истог садржаја, а која се одређује као претерана – *уши су коме ѿуне чега*; г. реакције перципијента која се описује као неверица, изненађење – *не веровати својим ушима*.

ПРЕДМЕТ АУДИТИВНЕ ПЕРЦЕПЦИЈЕ односи се на садржај поруке који на различите начине делује на перципијента. Фразеологизмима се описује да садржај поруке: а. постаје познат перципијенту, да га је његов когнитивни систем регистровао – *доћи коме до ушију*; б. звучи грубо, неугодно или да делује непријатно на слух – *ћарати (ћроћарати) коме уши*; в. не буди никакво интересовање код перципијента – *на (кроз) једно ухо улазићи (ући, унућра), на (кроз) друго излазићи (изаћи, ван), не бићи коме ни у уху*.

ОДСУСТВО АУДИТИВНОГ ПЕРЦИПИРАЊА настаје као резултат свесног, планираног понашања перципијента да избегне примања информација или да их занемари – *зайушићи (зачејићи, зайварати и сл.) уши*.

Концептуално блиски пољу аудитивне перцепције јесу домени комуникације и емоција или душевних стања и расположења, иако је фразеологизама којима се они обележавају знатно мање – у обе групе по 4% од укупног броја. Примарна функција органа чула слуха не односи се само на примање различитих звукова из окружења, што омогућава човеку да испољава одговарајуће реакције, већ и на перципирање садржаја који настају као резултат говорне активности, што је нужен услов за успостављање вербалне комуникације

¹⁸ Због вишезначности овај израз ће се јавити и у наредној тематској групи.

као најсавршенијег вида социјалне интеракције међу људима. Тачније, аудитивна перцепција вербалног садржаја део је ширег система вербалне комуникације. С друге стране, примање спољашњих информација, у првом реду вербалних, непосредно је повезано с човековим унутрашњим стањима и расположењима, на чије промене могу утицати. Фразеолошким изразима с компонентом *ухо/уво* квалификује се говорна делатност спроведена с намером да се делује на саговорника. Она се остварује као а. прекоревање, грдња – *извући* (*ишчујати*, *најтегнути*) коме *уши*, *ојрати* коме *уши*; б. наговарање – *(на)јунити* (*набити*) коме *уши*; изношење обавештења с намером да саговорник делује у правцу у којем говорник жели – *йровући* (*йровлачити*) коме *шта кроз уши*, *јусити* коме *шта у ухо (уши)*; узалудно говорење – *говорићи глумим ушима*; досађивање – *йроби(ја)ти* коме *уши*. У домену емоција издвајају се следећа стања и расположења: а. заљубљеност – *заљубити се* (*бити заљубљен до ушију*); б. радост, задовољство, уживање – *смејати се* (*церићи се, исцерићи се* и сл.) *од уха до уха*; в. сталоженост, спокојство, сигурност – *сјавати на оба уха*;¹⁹ г. опрезност – *сјавати на једно ухо* (*најола уха*); д. немир, неспокојство, сумњичавост – *бацити* (*сјавити, сјављати, мејати, мејнути, уденути, јусити*) коме *бубу* (*буву*) *у ухо* (*у главу*);²⁰ ђ. постиђеност – *йокрити се ушима*; е. презасићеност – *имати кога, шта йреко ушију*; ж. недоумица, непријатност, збуњеност – *(йо)чешати се иза увейта*.

Преосталим фразеологизмима квалификују се а. положај – *махати ушима* ‘остати у безизлазном положају, претрпети штету’, *дошла коме вода до ушију* (*до носа*) ‘наћи се у тешком, опасном положају’, *држати вука за уши* ‘излагати се опасности’; б. телесне карактеристике у виду промене висине – *расиће као да га ђаволи за уши* *вуку* ‘расте необично брзо’ или боје лица – *йоцрвенећи* (*йоруменећи*) *до ушију* ‘облити се црвенилом преко целог лица’; в. интелектуалне активности – *ући* коме *у уши* ‘обузети неког’, *зайисати себи за ухо* ‘добро запамтити’.

3.2.2. Како показује грађа, семантичко језгро фразеологизама с компонентом *ухо/уво* чини домен аудитивне перцепције, што значи да мотивациону улогу у развоју фразеолошког значења има компонента семантичког садржаја соматизма која се тиче функције датог говорног органа: ‘ОРГАН ЧУЛА СЛУХА КОД ЧОВЕКА И ЖИВОТИЊА; ЊЕГОВ

¹⁹ Може значити и ‘мирно спавати’.

²⁰ Овај израз у свом значењу садржи каузативну компоненту, која подразумева иницирање стања или расположења у персоналном објекатском појму.

спољни део' (РМС).²¹ Она утиче и на семантичко варирање соматизма индукујући секундарно значење 'слух', које се реализује у примеру: Пођосмо обазриво, ослањајући се више на уво. *Јак.* (РМС). Стога се с правом може рећи да су фразеолошка значења из наведеног концептуалног поља и овде углавном заснована на општем метонимијском обрасцу СЛУШНИ ОРГАН → СЛУШАЊЕ (нпр. *йреї̇вори̇ти̇ се* [*йреї̇варай̇ти̇ се*] [*сав*] у ухо). Овај општи образац јавља се у два специфична лика УЧЕШЋЕ СЛУШНИХ ОРГАНА → СЛУШАЊЕ и ПОКРЕТИ СЛУШНИХ ОРГАНА → СЛУШАЊЕ, који указују на различите видове ангажованости слушних органа у зависности од заинтересованости перципијента за примање спољашњих информација. Првим моделом обухваћени су компонентни фразеологизми које конституише глагол слушања као управни члан и соматизам као зависни: *слушай̇ти̇ једним ухом* (на једно ухо), *слушай̇ти̇ крајем* (најо, на йола) уха, *чуї̇ти̇ својим ушима*. У њима је фразеолошко значење 'слушати незаинтересовано' односно 'чути непосредно' мотивисано детерминативним конструкцијама са значењем недовољне, половичне или потпуне ангажованости слушног органа (*једним ухом*, *на једно ухо*, *крајем уха*, *на йола уха*, *својим ушима*). Други образац односи се на примере с опречном семантиком: 'слушати пажљиво' / 'не бити заинтересован за аудитивни садржај': *наћули̇ти̇* (наїерий̇ти̇, наїеї̇ти̇, наїи̇њай̇ти̇ и сл.) уши, *йригнуї̇ти̇ ухо*, *йриклони̇ти̇* коме, чему *ухо* односно *не мрднуї̇ти̇ ни увом*. Полазним синтагмама описују се покрети које слушалац остварује у ситуацијама када испољава (не)заинтересованост за одређени вербални садржај.²²

Описани метонимијски модел комбинује се с различитим типовима метафора.

А. Као и у примерима с компонентом *језик*, и овде се квалификација перципијентових аудитивних способности обавља преко органа чула слуха тако да фразеологизми настају детерминацијом соматизма по моделу: БИТИ + ПРИДЕВ + УШИЈУ / ИМАТИ + ПРИДЕВ + УШИ / БИТИ + ПРИДЕВ + НА УШИМА, те примарни метонимијски образац СЛУШНИ ОРГАН → СЛУШАЊЕ има своју специфичну реализацију: СЛУШНИ ОРГАН С ОДРЕЂЕНОМ ОСОБИНОМ → ОДРЕЂЕНА ОСОБИНА ПЕРЦИПИЈЕНТА: *биї̇ти̇ танких ушију*, *имай̇ти̇ (добро) ухо*, *имай̇ти̇ зечје уши*, *биї̇ти̇ зачей̇љених*

²¹ Врло су ретки примери мотивисани секундарним значењем соматизма – 'отвор на игли кроз који се провлачи конач': *йровуї̇ти̇ се* (као) кроз иглене уши.

²² По метонимијском обрасцу настају и примери: *ої̇вори̇ти̇ добро уши* 'пажљиво слушати' односно *зай̇уши̇ти̇* (*зачей̇и̇ти̇*, *зай̇варай̇ти̇* и сл.) уши 'не хтети чути'.

ушију, биџи *џврд* на ушима. Дакле, у формирању фразеолошког значења мотивациону улогу има придевска саставница израза, која регулише његово остваривање у позитивним или негативним вредностима.

Б. Метафора УХО/УВО ЈЕ ОБЈЕКАТ, а СЛУШАЊЕ ЈЕ ФИЗИЧКА РАДЊА СПРОВЕДЕНА НАД ОБЈЕКТОМ остварује се у примеру *џарџи* (*џроџарџи*) коме *уши*, којим се обележава непријатно дејство гласовног или другог звука на перципијента. Овако концептуализована аудитивна перцепција подразумева активно деловање говорног или уопште звучног садржаја на слушни орган, због чега појам у овој улози у реченици с наведеним фразеологизмом попуњава позицију граматичког субјекта, в. пр. Уши је парала циганска свирка (Андрић, 5, 23). Артиљерија грми, авиони урлају, сирене за узбуну парају нам уши (Стев. В. 1, 200). (РСАНУ).

В. У оквиру домена аудитивне перцепције среће се метафора УХО/УВО ЈЕ ПРОСТОР, а СЛУШАЊЕ ЈЕ ИСПУЊАВАЊЕ ТОГ ПРОСТОРА. Она даље упућује на закључак да се ВЕРБАЛНИ САДРЖАЈ, перципиран чулом слуха, поима као ПРЕДМЕТ (КЛИКОВАС 2000: 183), који улази у дати простор или га напушта у зависности од заинтересованости перципијента за њега: *на једно ухо чуџи*, *на друго џусџиџи*, *на (кроз) једно ухо улазиџи* (*уџи*, *унуџи*), *на (кроз) друго излазиџи* (*изаџи*, *ван*). За ову метафору релевантна је, дакле, опозиција испуњеност простора / празнина у простору, која рефлектује различита значења: *уши су* коме *џуне* чега ‘наслушати се нечега’ / *не биџи* коме *ни у уху* ‘не будити интересовање у некоме’. Слушни органи су уједно и циљна тачка до које вербални садржај допире, о чему сведочи израз с глаголом кретања адлативног типа: *доџи* коме *до ушију* ‘постати некоме познат’. У исто време, продор информација онемогућен је уколико се улаз у дати простор блокира на одређени начин: *седеџи на ушима*.

Као што је речено, примање информација чулом слуха део је ширег комуникационог догађаја, па не чуди учешће домена аудитивне перцепције у разумевању комуникације, због чега се може говорити о општем метонимијском обрасцу СЛУШНИ ОРГАНИ → КОМУНИКАЦИЈА, додатно проширеном метафоричним трансформацијама. И овде је доминантна просторна метафора по којој се различити видови говорне активности поимају као испуњавање слушног простора: *(на)џуниџи* коме *уши*, *џровуџи* (*џровлачиџи*) коме *шта кроз уши*, *џусџиџи* коме *шта у ухо* (*уши*). Осим тога, слушни орган је и овде схваћен као објекат који трпи насилну радњу субјекта у случајевима

када вербална активност негативно делује на перципијента – *ипроби(ја)ићи* коме *уши* ‘досадити, досађивати коме стално говорећи о коме или чему’. Свега је један пример с наведеним циљним доменом који није мотивисан семом функције у семантичком садржају соматизма – *извући (ишчујаићи, напегнути)* коме *уши* ‘укорити, казнити кога’ и он настаје по метонимијском обрасцу РАДЊА КОЈА ПРАТИ КОМУНИКАЦИЈУ → КОМУНИКАЦИЈА.

Ни фразеолошка значења усмерена на емоционална стања и расположења, такође, нису мотивисана семом функције, већ се развијају на више начина. Први обухвата метонимијски образац РАДЊА КОЈА ПРАТИ ЕМОЦИЈУ, СТАЊЕ → ЕМОЦИЈА, а илуструје га пример (*по*)*чешаићи се иза увейта*, који има два значења: ‘1. бити у недоумици; 2. доживљавати нешто непријатно, тешко, збунити се’. Изрази којима се описују емоционална стања и расположења углавном су компонентног типа, што значи да је носилац фразеолошког значења зависни синтагматски члан са соматизмом као ознаком мере до које се остварује глаголска радња: *заљубиићи се (биићи заљубљен)* до *ушију* ‘јакو се заљубити’, *смејаићи се (цериићи се, исцериићи се* и сл.) *од уха до уха* ‘широко, весело се смејати’, *имаићи кога*, шта *преко ушију* ‘бити презасићен, кога или чега’. Детерминацијом квалификативног типа добијени су и фразеологизми *сјавати на оба уха* и *сјавати на једно ухо (напола уха)*, који најпре развијају значења ‘мирно спавати’ односно ‘спавати лако и опрезно’, а потом уопштавањем квалификативне компоненте настале под утицајем соматизма – и секундаран семантички садржај ‘бити безбрижан, спокојан, сигуран’ и ‘бити пажљив’. На бази просторне метафоре развијен је израз *бациићи (сјавиићи, сјављати, мејати, мејинуићи, уденуићи, њусиићи)* коме *бубу (бубу)* у *уху (у главу)* ‘изазвати немир, неспокојство, побудити сумњу’.

3.3. Мозак

3.3.1. Ова лексема има три значења и шест подзначења (РСАНУ), а њена деривациона мрежа обухвата двадесет девет деривата (СДР2 2006: 405).²³

Конституент је четрдесетак фразеологизама, међу којима су доминантни изрази из менталне сфере човековог постојања – 75%, што је у сагласности с асоцијативним пољем датог соматизма – на

²³ У одговарајућем извору (Раздобудко 2003) нема података о асоцијативном потенцијалу датог соматизма.

²⁴ Од 223 различита одговора 40 се односи на умне активности.

наметање какве мисли, схватања или уверења – *йуниџи* коме мозак, *исџираџи* (*исџираџи*, *йраџи*) некоме мозак, *йрање* мозга (мозгова).

ПРЕДМЕТ обухваћен менталним активностима није непосредно саопштен фразеологизмом, већ се о њему реферише посредно – на основу граматичке структуре исказа у који је фразеологизам интегрисан. Наиме, предмет је исказан субјекатским аргументом, док се предикатска радња преноси фразеолошким изразом којим се указује на одређену врсту менталне активности као што је схватање, разумевање, немогућност схватања, опседнутост каквом мишљу, памћење итд.: *доџрло* је некоме нешто до мозга, *не иде* ми (му и сл.) у мозак, *седеџи* коме на мозгу, *урезало се* (усекло се, *уџило се*) коме шта у мозак.

Преостали малобројни фразеолошки изрази припадају следећим доменима: а. комуникацији – *йуџи* у мозак (*речима*, *говором*) ‘говорити некоме нешто на неугодан начин, размећући се’, *йробџи* (ја)џи мозак (*виком*, *галамом*) ‘веома неугодно, несносно узнемирити, узнемиравати неког буком, виком’, *кљуцаџи* некога у мозак ‘досађивати некоме, гњавити некога непрестаним саветима, обично сувишним, беспотребним’, (*йо*)*солиџи* коме мозак ‘да(ва)ти коме досадне, непожељне савете (обично погрешне)’, *из малог мозга* (*говориџи* и сл.) ‘без правог знања (говорити); присећати се, домишљати се’; б. унутрашњим стањима – (*йо*)*йиџи* (*исџијаџи*, *исџиџи*) коме мозак ‘зада(ва)ти коме бриге и тешкоће, (на)мучити кога’; в. међуљудским односима – *йробџи* (*йросвираџи*, *йросуџи*) коме мозак ‘убити, устрелити кога’; г. физиолошким стањима – *мозак* му (ми и сл.) *ври* (*гори* и сл.) ‘неподношљиво му (ми и сл.) је вруће’; д. ситуативним околностима – *мозак* да *сџане* ‘изванредно, дивно; ужасно, непојмљиво’.

3.3.2. Фразеолошка значења из домена менталних активности мотивисана су соматском саставницом, тачније њеном компонентом у семантичком садржају која указује на функцију датог органа: ‘главни део централног живчаног система код човека и других кичмењака, који је смештен у лубањи у виду сиве и беле мекане супстанции омотане опнама, овојницама, СЕДИШТЕ МИШЉЕЊА, СВЕСТИ и др.’ (РСАНУ). Продуктивност истакнуте семе видљива је, у првом реду, у њеној способности активирања секундарних значења управо из датог домена: 1. б. ‘памет, разум, ум; мисли, свест’; 3. а. ‘човек као умно биће; паметна, надарена особа’; 3. б. ‘паметна, способна особа, главна личност која руководи, управља нечим’; 3. в. ‘скуп људи који по својим особинама предводе, предњаче; организовани

скуп људи на челу нечег; организациона јединица, руководећи орган'; 3. г. 'оно што даје смернице, што управља, руководи мислима, поступцима'; 3. д. 'интелектуално, културно средиште, центар' (РСАНУ). Метонимијски образац ОРГАН МЕНТАЛНИХ АКТИВНОСТИ → МЕНТАЛНЕ АКТИВНОСТИ и овде се понаша као главни механизам семантичког транспоновања утичући самостално или у комбинацији с метафором и синегдохом на развој највећег броја значења фразеолошких јединица окупљених око соматизма *мозак*.

А. Мања група фразеолошких израза из наведеног концептуалног поља настаје атрибуцијом соматизма тако да је и овде могуће издвојити модел: ОРГАН С ОДРЕЂЕНОМ ОСОБИНОМ → ОДРЕЂЕНА ОСОБИНА НОСИОЦА МЕНТАЛНИХ АКТИВНОСТИ, нпр. *имајџи њијичји (сврачји, кокошји, њилећи) мозак, бијџи ударен у мозак, усијани мозак, болесни мозак*. Интелектуална својства, као што су умна ограниченост, лудост, занесењаштво и поремећај, добијена су, као и у претходним случајевима, на основу примарне или секундарне семантике придевске саставнице, а у случају када је придев мотивисан зоонимом, делује сема колективне експресије.

Б. У фразеолошком систему српског језика МОЗАК се схвата као ОБЈЕКАТ, а различити МЕНТАЛНИ ПРОЦЕСИ као ФИЗИЧКЕ ДЕЛАТНОСТИ СПРОВЕДЕНЕ НАД ОБЈЕКТОМ. У том смислу интензивно размишљање подразумева деловање субјекта као носиоца менталног процеса над мозгом како би његове функције биле побољшане – *мућнујџи мозгом (џромућнујџи мозак)*, или је пак оно у толикој мери спроведено да доводи до оштећења органа мишљења – *разбијајџи мозак, џрџи мозак*. Поменута метафора нарочито долази до изражаја код фразеологизама с каузативном семантиком, када се њима описује ангажованост субјекатског појма у настојању да делује на саговорника, да у њему изазове одређено стање свести – *заврџејџи (заврнујџи, закренујџи, џомујџи, џреврнујџи, изврнујџи) коме мозак, (џо)џијџи (исџијајџи, исџијџи) коме мозак*, односно да наметне одређени став, уверење или одређени принцип расуђивања – *исџирајџи (исџирајџи, џрајџи) некоме мозак, џрање мозга (мозгова), џромућкајџи некоме мозак*.²⁵ Насупрот томе, престанак менталних активности поима се као ослобађање органа мишљења од свих функција – *џустџијџи (џу-*

²⁵ И фразеологизми с другачијим циљним доменима, који садрже каузативну компоненту у свом семантичком садржају, формирани су по истом метафоричном моделу: *џуџи у мозак (речима, говором), џроби(ја)јџи мозак (вицом, галамом), кљуцајџи некога у мозак, (џо)солијџи коме мозак, (џо)џијџи (исџијајџи, исџијџи) коме мозак, џробијџи (џросвирајџи, џросујџи) коме мозак*.

ишћайи) мозак на *йашу* односно као његово спутавање – *мозак, за-кључа(ва)иши* (*заклојиши, заклайиши*) мозак.

В. МОЗАК и сам може бити у улози СУБЈЕКТА, као активан или пасиван учесник ситуације, тј. носилац одређеног стања. Активну улогу има у концептуализацији менталних стања какво је ускоме-шаност мисли – *вриши* (*завриши, заврну*) се коме мозак, док умну ограниченост и неспособност расуђивања треба схватити као његово болесно стање – *уцрвао се* коме мозак, а немогућност или пре-станак размишљања – као његову неактивност, нпр. *сићане му* (ми и сл.) мозак.

Г. Просторна метафора заступљена је у два облика. Први је: МОЗАК ЈЕ ПРОСТОР, а МЕНТАЛНИ ПРОЦЕСИ СУ ИСПУЊАВАЊЕ ТОГ ПРОСТОРА, на основу чега се мисли поимају као својеврсни ПРЕДМЕТИ који се кроз њега крећу. Други гласи: ГЛАВА ЈЕ САДРЖИВАЧ ЗА МОЗАК, а ИНТЕЛЕКТУАЛНО СВОЈСТВО ЈЕ ПРИСУСТВО/ОДСУСТВО МОЗГА У САДРЖИВАЧУ. У првом случају, дакле, мозак је простор у којем се јављају мисли – *синула* коме *свећлоси* у мозгу. То је циљни простор за информације које у виду вербалног садржаја долазе споља – *дојрло је* некоме нешто *до мозга, не иде* ми (му и сл.) у мозак, који се њима испуњава – *йуниши* коме мозак, или се оне за њега трајно причвршћују – *уре-зало се* (*усекло се, уйило се*) коме шта у мозак. У другом случају, глава је простор у којем је садржан мозак, при чему од испуњености садрживача датим садржајем зависе интелектуалне особине носиоца менталних процеса – *имаши мозга у глави, није* коме (*ваљда*) *сврака мозак йойила, немаши мозга у глави, немаши малога мозга, врана (сврака) је* коме мозак *йойила (исйила), кокош је* коме мозак *йозобала*. У специфичнијој верзији ове метафоре мозак није обичан садржај, већ је то усијана течност у садрживачу помоћу које се концептуализује ускомешаност мисли – *мозак му* (ми и сл.) *ври* (*го-ри* и сл.), *йуши се* коме мозак.

3.4. Образ

3.4.1. Ова лексема има девет значења (РСАНУ) и 66 деривата (СДР 2003: 232). Налази се на двадесет седмом месту према броју асоцијација које изазива. Компонента *образ* улази у састав тридесетак фразеолошких израза, који углавном квалификују човека с обзиром на моралне категорије као што су част и поштење – 85% од укупног броја јединица припада наведеном домену. Овај соматизам није изабран као стимулус у *Асоцијативном речнику српскога језика*, али је забележен као асоцијација на стимулусе *часи* (у 69 од 765 одговора), *свећло*, *моралан* и *вредности* (ОАСРЈ 2011: 394).

У центар фразеолошког поља са соматизмом *образ* улазе јединице које се односе на карактерне особине људи, пре свега на оне које се издвајају с обзиром на етичке категорије као што су част, поштење, достојанство и углед. Њима се, дакле, човек одређује као: а. добар, попустљив – *бийи мека образа, човек мека образа*; б. частан, честит, поштен – *човек од образа, човек чистија образа, свейао* (чисти, бео и сл.) *образ*; в. нечастан, непоштен, бестидан – *бийи дебелих образа* (дебела образа), *човек црна образа, имайи образа, немайи образа*,²⁶ *имайи образ као ђон, немайи ни сийида* (срама) *ни образа*.²⁷

Човек се квалификује и на основу поступака који воде ка губитку или очувању части и поштења. Ту су изрази с општим значењем а. ‘(о)чувати част, углед’ – *чувайи* (очувати, одбранийи) (свој) *образ*; б. ‘(по)вратити изгубљен углед, част, достојанство’ – *(о)йрайи образ*; в. ‘истаћи се, истицати се часним делом, потврдити или подићи углед’ – *(о)свейлаи образ*; ‘изгубити част, поштење, поступати непоштено, бесрамно, осрамотити се’ – *губийи* (изгубийи, йогазийи) *образ*, *бацйи* (мејнуйи) *образ* *йод ноге*, *црнийи* (оцрнийи, каљайи, окаљайи) *образ*, *оде образ*, *йогинуйи* *образом*. Каузативну семантику, која укључује свесну активност субјекатског појма ради наношења увреде, срамоте или повређивања части другог учесника ситуације, имају следећи изрази: *йљунуи* у *образ* *коме*, *црнийи* (оцрнийи, каљайи, окаљайи) *образ*, *наййерайи* *коме* *сийид* у *образ*, *оудеи* (узеи, узимаи, [у]краси) *коме образ*, *зайалии* *образе* (е), *ударийи* (ударайи, насрнуи, насрийи и сл.) у (на, уз, йо) *образ(у)*. С опречном каузативном вредношћу јавља се израз *освейлаи образ* *коме*. Такође, и само очекивање, ослањање на нечију увиђавност и поштење маркирано је фразеолошки – *гледаи* *коме* *на образ*.

Преостали примери односе се на следеће домене: а. емоције и њихову спољашњу манифестацију – *йадне* (йада) *коме* *мраз* *на образ* ‘мењати се, променити се у лицу од стида, (по)стидети се, (о)срамотити се’, *иде* (јурне, удари, йојури) *коме* *крв* у *образе* ‘поста(ја)ти узрујан, узнемирен, раздражљив; (по)црвенети од узбуђења’, *йошла* *коме* *вайра* у *образе* ‘зацрвенети се од узбуђења, стида’.

²⁶ Дати израз може имати опречну семантику: 1. ‘бити непоштен, немати осећање части’ и 2. ‘не усуђивати се, стидети се’.

²⁷ Исту врсту квалификације остварује и израз прилошког значења: *са* (белим, свейлим) *образом* ‘часно, поштено с добрим резултатом, с успешно обављеним послом и сл.’

зайалии образе(е) коме ‘1. постидети, осрамотити, обрукати неког; 2. наљутити, расрдити неког’; б. комуникацију – *говории (себи)* у образ ‘говорити тихо, неразумљиво’, *казии (рећи)* коме у образ ‘директно, искрено, отворено и без околишања’.

3.4.2. Како показују примери, у семантичко језгро фразеологизама са соматизмом *образ* улазе јединице које се тичу етичких квалитета као што су част и поштење. За разлику од претходних соматизама код којих сема функције у њиховом семантичком садржају има доминантну улогу у развоју секундарних лексичких значења, као и фразеолошких, полисемантичка структура лексеме *образ* формирана је под утицајем значења која наведени соматизам остварује унутар фразеологизама чији је главни конституент. Наиме, секундарна значења: 3. а. ‘част, поштење, осећање морала (тј. шта ваља а шта не ваља) и живот, поступање, понашање у складу с њим’; 3. б. ‘добар глас, поштовање које неко има, ужива у друштву, углед, репутација’; 4. покр. ‘виђена, угледна, поштована особа, лице’ (РСАНУ) мотивисана су семантичком улогом коју дати соматизам остварује у фразеолошкој структури. М. Шипка (2008: 564–565) истиче следеће: „Тако се, нпр., *образ* у изразу *бити чисти* / *свеи* образа прво употребљавао у свом основном значењу ‘немати на лицу никаквих промена, немати црвенила (због стида и сл.)’, а то је онда значило и ‘немати се чега стидети’, ‘бити поштен, частан’, па је тако семантичком трансформацијом од везе речи у којој лексема *образ* има основно, денотативно значење (‘једна страна лица’) настао фразем са значењем ‘бити поштен, частан’, ‘имати чисту савест’, ‘немати се чега стидети’ и сл., а преко тога је и сама лексема као основни део тога фразема развила друго, пренесено значење (‘част, поштење; понос; осећање стида’) [...] Стекавши пренесено значење у процесу фразеологизације, та лексема управо с тим значењем постаје главни носилац, стожерни део низа других фразема тога типа. Ради се, дакле, о својеврсној повратној спрези” (Шипка 2008: 565–566). Стога се може рећи да се и у овим случајевима фразеолошка значења која се тичу части и поштења активирају по метонимијском моделу ДЕО ТЕЛА → КАРАКТЕРНА ОСОБИНА.

А. У специфичном облику дати образац гласи ОСОБИНА ОБРАЗА → ЧАСТ, ПОШТЕЊЕ / ОДСУСТВО ЧАСТИ, ПОШТЕЊА И ПРИСУСТВО/ОДСУСТВО ОБРАЗА → ЧАСТ, ПОШТЕЊЕ / ОДСУСТВО ЧАСТИ, ПОШТЕЊА. У првом случају фразеолошки изрази настају детерминацијом соматизма у њиховој структури. Позитивна односно негативна фразеолошка семантика условљена је природом детерминатора. Доброта и поштење

мотивисани су придевима *мек*, *свећџао*, *бео*, *чистџ*: *биџи мека образа*, *човек мека образа*, *човек од образа*, *човек чистџа образа*, *свећџао* (*чистџ*, *бео* и сл.) *образ*, док опозитна својства активирају придеви негативне семантике *дебео*, *црн*: *биџи дебелих образа* (*дебела образа*), *човек црна образа*, *имаџи образ као ђон*. У другом случају на карактерне особине упућује се поседовањем / непоседовањем дела тела који их симболише: *имаџи образа*, *немаџи образа*, *немаџи ни сџида* (*срама*) *ни образа*.

Б. У знатном броју примера образ је у својству ОБЈЕКТА физичке радње коју над њим спроводи сам посесор или други учесник у ситуацији. И у овим примерима доминантна је метафора ЧИСТ/СВЕТАО ОБРАЗ ЈЕ ЧАСТ, ПОШТЕЊЕ: (*о*)*џраџи образ*, (*о*)*свећџаџи образ*, *црниџи* (*оцрниџи*, *каџаџи*, *окаџаџи*) *образ*. Такође, свака врста физичког деловања која мења или оштећује овај дело тела метафорично се поима као губитак части и поштења: *чуваџи* (*очуваџи*, *одбраниџи*) (*свој*) *образ*, *губиџи* (*изгубиџи*, *џогазиџи*) *образ*, *баџиџи* (*меџнуџи*) *образ џод ноге*, *џљунуџи у образ коме*, *удариџи* (*удараџи*, *насрнуџи*, *насрџаџи* и сл.) у (*на*, *уз*, *џо*) *образ(у)*.²⁸

4. Општи преглед података и закључна разматрања

Ако се сагледају у целини подаци предочени у овом и претходним истраживањима, могу се уочити извесне правилности, али и мања одступања. Наиме, у већини случајева запажа се да с повећањем семантичког и деривационог обима соматизама расте и њихов фразеолошки обим. Мање недоследности испољава једино лексема *образ*, која показује тенденцију ка семантичком и деривационом варирању, али конституише знатно мањи број фразеологизама од лексема сличног семантичко-деривационог обима. Неспорна доминација фразеолошких израза с компонентама *глава* и *око* сведочи не само о значају датих соматизама за лексички фонд српског језика већ и о месту именованих појмова у концептуалном систему његових говорника. Део тела обележен соматизмом *глава* као носилац виталних функција има кључну улогу у обезбеђивању човекове егзистенције, а лексемом *око* денотиран је орган најважнији за примање информација из спољашњег света, па самим тим и за његову спознају. Иако је за обезбеђивање животних функција мозак ипак

²⁸ О механизмима успостављања опозитних семантичких релација међу фразеологизмима с компонентом *образ* детаљније в. у: ПЕЛАНОВИЋ 2010: 405–415.

важнији од саме главе, у појмовном систему говорника српског језика његова улога је мање истакнута, највероватније због недоступности овог органа нашим чулима. Остали соматизми распоређују се према значају функција које обављају делови тела именовани њима, а такву хијерархију одражава и сам језик, тачније његов фразеолошки фонд.

Да у човековом поимању сопствене телесности примарну улогу заиста има функција органа, а не његов изглед, показује значењски план соматске фразеологије. Када су соматизми у саставу фразеологизама, у већини случајева активира се сема функције из њиховог примарног семантичког садржаја индукујући фразеолошка значења која се тичу намене органа обележеног датим соматизмом. Стога се као базична семантичка трансформација издваја метонимија, у форми ДЕО ТЕЛА ЗА СВОЈУ ФУНКЦИЈУ, која се даље комбинује с различитим типовима метафора. Упоредна истраживања показују присуство истих или сличних тенденција у другим језицима. Контрастивна анализа фразеологизама са соматизмима *око*, *ухо*, *нос*, *уши* у српском и енглеском потврђује постојање заједничког појмовног обрасца ДЕО ТЕЛА ЗА СВОЈУ ФУНКЦИЈУ у оба језика, што илуструју следећи примери: *an/somebody's eagle eye, keep a weather eye open for something, be all eyes, be all ears, close your ears to somebody/something, by word of mouth, watch your mouth* (ХАЛАС 2012: 279–291), а исти метонимијски модел, у којем се помоћу соматизма *око* концептуализује визуелна перцепција, налазимо и у кинеском (в. YU 2004: 663–686). Српски и енглески фразеолошки фонд, такође, испољавају сличност у погледу изворних домена метафоричних трансформација при концептуализацији говорне активности. Метафора ЈЕЗИЧКА РАДЊА ЈЕ КОНТРОЛИСАНО КРЕТАЊЕ СВОЈСТВЕНА ЈЕ примерима *to hold one's tongue* – *држајћи језик за зубима*, док модел ЈЕЗИЧКА РАДЊА ЈЕ ФИЗИЧКИ ОБРАЧУН налазимо у примерима *to have a sharp tongue* – *имајћи оштар језик* итд. (в. DRAGIĆ 2015: 9–20). Примери сличног типа забележени су и у италијанском, нпр. *tenere la lingua a freno* – *држајћи језик за зубима*, *essere una testa di cavolo/rapa* – *имајћи зао / њоган језик*, *allungare le orecchie* – *наћулићи уши* (JEROLIMOV 2001: 87–99).

Разматрана фразеолошка грађа указује не само на извесну хијерархију делова тела у нашем појмовном систему већ и на њихове доминантне аспекте. На основу анализе српског језичког корпуса, као и на основу података из литературе о приликама у другим језицима, са сигурношћу се може тврдити да постоје универзални обрасци функционисања људског појмовног система у односу на телесно искуство.

Литература

- ГОРТАН-ПРЕМК, Даринка, Вера Васић, Љиљана Недељков (ур.). *Семантичко-derivациони речник. Свеска 1: Човек – делови тела* (ур.. Нови Сад: Филозофски факултет, 2003).
- ГОРТАН-ПРЕМК, Даринка, Вера Васић, Рајна Драгићевић (ур.). *Семантичко-derivациони речник. Свеска 2: Човек – унутрашњи органи и њихова, психофизиолошка стања и радње, психофизичке особине, сродство*. Нови Сад: Филозофски факултет, 2006.
- ДРАГИЋЕВИЋ, Рајна, Предраг Пипер, Марија Стефановић. *Образни асоцијативни речник српског језика*. Београд: Београдска књига – Службени гласник, 2011.
- ЖИВАНОВИЋ, Дуња. „Концептуализација језика помоћу метафоре проводника у српском језику у поређењу с енглеским.“ *Прилози проучавању језика* 45 (2014): стр. 59–71.
- КАРАЦИЋ, Вук. *Српске народне пословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи*. Београд: Нолит, (1969) 1969.
- МИХАЛЛОВИЋ, Велимир. „Анатомска лексика у српскохрватској ономастици и географској терминологији.“ *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* књ. XIII, св. 2 (1970): стр. 7–48.
- МОЛОТКОВ, А. И. *Основы фразеологии русского языка*. Ленинград: Издательство „Наука“, 1977.
- МРШЕВИЋ РАДОВИЋ, Драгана. *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*. Београд: Филолошки факултет, 1987.
- МРШЕВИЋ РАДОВИЋ, Драгана. „Актуална питања српске фразеологије“. *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*. Нови Сад: Матица српска – Београд: Српска академија наука и уметности; Институт за српски језик САНУ, 2002.
- ПЕЈАНОВИЋ, Ана. „Концептуални статус лексема образ у српској фразеологији.“ *Научни саставак слависта у Вукове дане* књ. 39, св. 1 (2010): стр. 405–415.
- ПИПЕР, Предраг, Рајна Драгићевић и Марија Стефановић. *Асоцијативни речник српског језика*. Београд: Београдска књига – Службени лист СЦГ – Филолошки факултет у Београду, 2005.
- РАЗДОБУДКО, Лариса. *Семантика и прагматика соматизама у српском и руском језику*. Београд: Водос, 2003.
- ХАЛАС, Ана. „Појмовни обрасци у српским и енглеским идиомима са називима делова лица.“ *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* књ. LV, св. 1 (2012): стр. 279–291.
- ШИПКА, Милан. „Фраземи с лексемом образ.“ *Јужнословенски филолог* књ. LXIV (2008): стр. 560–569.
- ШТРБАЦ, Гордана. „Фразеологизми са значењем радње говорења.“ *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* књ. LII, св. 2 (2009): стр. 123–134.
- ШТРБАЦ, Гордана. „Фразеологизми с лексемом глава у српском језику.“ *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* књ. LV, св. 2 (2012а): стр. 105–117.
- ШТРБАЦ, Гордана. „Семантичка обележја фразеологизама с лексемом око.“ *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* књ. 37, св. 2 (2012б): стр. 323–335.

- DRAGIĆ, Mila. „Frazeologizmi sa leksemom *jezik* i ciljnim domenom jezičke radnje u srpskom i engleskom jeziku.“ *Zbornik za jezike i književnosti Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 5 (2015): 9–20.
- GIBBS, Raymond W. Jr. and Jennifer E. O’ Brien. „Idioms and Mental Imagery: The Metaphorical Motivation for Idiomatic Meaning.“ *Cognition*. 36 (1990): str. 35–68.
- GIBBS, Raymond W. Jr, Paula Lenz Costa Lima, Edson Francozo. „Metaphor is Grounded in Embodied Experience.“ *Journal of Pragmatics* 36 (2004): str. 1189–1210.
- JOHNSON, Mark. *The Meaning of the Body. Aesthetics of Human Understanding*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 2007.
- JEROLIMOV, Ivana. „Frazemi sa somatskom sastavnicom na primjeru talijansko-hrvatske frazeologije.“ *SL* 51–52 (2001): str. 87–99.
- KÖVECSES, Zoltán. *Metaphor. A Practical Introduction* (second edition). Oxford: Oxford University Press, 2010.
- KLIKOVAC, Duška. *Semantika predloga. Studija iz kognitivne lingvistike*. Beograd: Filološki fakultet, 2000.
- KRASKA–SZLENK, Iwona. „Semantic Extensions os Body Part Terms: Common Patterns and Their Interpretations.“ *Language Sciences* 44 (2014): str. 15–39.
- LAKOFF, George. *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 1987.
- LAKOFF, George and Mark Johnson. *Metaphors We Live By*. Chicago – London: The University of Chicago Press, 2003.
- PAUWELS, Paul, Anne-Marie Simon-Vandenberg. „Body Parts in Linguistic Action: Underlying Schemata and Value Judgements.“ U: Louis Goossens, Paul Pauwels, Brygida Rudzka-Ostyn, Anne-Marie Simon-Vandenberg, Johan Vanparys. *By Word of Mouth: Metaphor, Metonymy and Linguistic Action in a Cognitive Perspective*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, (1995): str. 35–69.
- SKOK, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- VANPARYS, Johan. A Survey of Metalinguistic Metaphors. U: Louis Goossens, Paul Pauwels, Brygida Rudzka-Ostyn, Anne-Marie Simon-Vandenberg, Johan Vanparys, *By Word of Mouth: Metaphor, Metonymy and Linguistic Action in a Cognitive Perspective*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, (1995): str. 1–34.
- YU, Ning. „The eyes for sight and mind.“ *Journal of Pragmatics* 36 (2004): str. 663–686.

Извори

- ОТАШЕВИЋ, Ђорђе. *Фразеолошки речник српског језика*. Нови Сад: Прометеј, 2012.
- Речник српскохрватског књижевног језика*, I–III. Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, 1967–1969. IV–VI. Нови Сад: Матица српска, 1971–1976.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, I–. Београд: САНУ, Институт за српски језик САНУ, 1959–.

Речник српског језика. Нови Сад: Матица српска, 2007.

MATEŠIĆ, Josip. *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga, 1982.

Гордана Р. Штрбац

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ СОМАТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В
СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ (НА ПРИМЕРЕ СОМАТИЗМОВ *ЈЕЗИК*, *УХО/УВО*,
МОЗАК И *ОБРАЗ*)

Резюме

В данной статье описывается роль соматической лексики в формировании фразеологизмов на примере соматизмов *језик*, *ухо/уво*, *мозак* и *образ*. Корпусом охвачено 211 фразеологических единиц, выписанных из фразеологических и дескриптивных словарей (такие, например, *држајти језик за зубима*, *немајти длаке на језику*, *јунијти коме уши*, *говоријти глумим ушима*, *имајти мозга у глави*, *јунијти коме мозак*, *имајти образа као ђон*, *човек црна образа*, и тп.).

Анализ показывает, что фразеологический потенциал соматизмов зависит от их понятийно-ассоциативного и семантико-деривационного потенциалов, т.е. что соматизмы, у которых есть склонность к выраженной деривации и полисемии, участвуют в формировании большого числа фразеологических выражений. Ставши членом фразеологизмов, соматизмы в них наиболее часто вносят компонент семантического содержания, который относится к функции части тела, именуемой ими, так что фразеологические значения формируются по метонимическому образу часть тела для своей функции. Следовательно, с помощью фразеологизмов, которые содержат приведённые соматизмы, в основном описываются и оцениваются действия, осуществляющиеся частями тела обозначенные ими. Такие значения происходят из ментальных представлений, в которых часть тела связывается с определёнными качествами, в которых она действует как субъект определённого физического действия или его объект, или его средство. Метафорические образы, которые описаны, надстроены на упомянутую метонимическую модель.

Совпадение полученных результатов с данными из других языков указывает на универсальность функционирования плотского опыта в концептуализации определённых сфер реальности.

Ключевые слова: соматизм, фразеологизм, фразеологический потенциал, метонимия, метафора.

Gordana R. Štrbac

THE PHRASEOLOGICAL POTENTIAL OF BODY PART TERMS
JEZIK, UHO/UVO, MOZAK AND OBRAZ IN SERBIAN

Summary

This article focuses on the human body as the source domain in the conceptualization of different activities in various target domains. The paper examines the role of body part terms *jezik*, *uho/uvo*, *mozak* and *obraz* in the development of phraseological meaning. The corpus for the research includes 211 idioms collected from the phraseological and other dictionaries (for example, *držati jezik za zubima*, *nemati dlake na jeziku*, *puniti kome uši*, *govoriti gluvim ušima*, *imati mozga u glavi*, *puniti kome mozak*, *imati obraz kao đon*, *čovjek crna obraza*, etc.).

The analysis shows that the phraseological potential of body part terms depends on their conceptual, semantic and derivational potential, i.e. body part terms which have a rich derivational and semantic network also have numerous idioms. The phraseological meaning is often motivated by the functional seme in the sememe of the body part term, so the metonymy BODY PART FOR ITS FUNCTION is the most common pattern of semantic change. The idioms with lexemes *jezik*, *uho/uvo*, *mozak* and *obraz* mainly denote actions that are peculiar to these parts of the body. These meanings are based on metaphorical mental images in which the body parts have some qualities, or operate as the subject, object or instrument of a physical action.

The existence of the same semantic patterns in other languages confirms the universality of bodily experience in the conceptualization of emotions, knowledge and reasoning, speaking, hearing, etc.

Keywords: body part term, idiom, phraseological potential, metonymy, metaphor.